

Alemko Gluhak

Zavod za lingvistička istraživanja

Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

gluhak@hazu.hr

NOVA KNJIGA O HETITIMA

SAŽETAK

Autor se osvrće na neke dijelove knjige Ranka Matasovića *Kultura i književnost Hetita* (Zagreb, 2000), ponajviše na one koji govore o jezičnoj i narodnosnoj situaciji u Maloj Aziji i šire u vrijeme Hetita te nešto i o vremenu prije i poslije. Ukazuje se na relativno novije lingvističke radove u kojima se daju nova saznanja i spoznaje u vezi sa srodnošću maloazijskih jezika za koje se obično veli da nemaju srodnika – hatski s aphaskoadigejskima (sjeverozapadnima kavkaskima), huritski i urartski s nahskodagestanskima (sjeveroistočnima kavkaskima).

KLJUČNE RIJEČI: Hetiti, povijest, jezik, književnost, hatski, huritski, urartski, Mala Azija (Anatolija)

U posljednjim se godinama u nas veoma rijetko pojavljuju knjige o drugim narodima, a još rjeđe o onima nekadašnjima i izumrlima. Tu i tamo objavi se koja znanstvenopopularna knjiga, i to prijevodna, a najviše je bilo takvih dječjih knjiga o antičkom Rimu, Grčkoj i sličnih.

Napokon je tu s nama i jedna knjiga pisana i znanstveno i živo, o jednom narodu kojega već poneko tisućljeće nema na karti svijeta: o Hetitima. Ranko Matasović, jezikoslovac s Odsjeka za opću lingvistiku i orijentalne studije Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, podario nam je svoju *Kulturu i književnost Hetita* (Zagreb: Matica hrvatska, 2000.) – knjigu koja je malim formatom i opsegom, sa svoje 194 stranice, relativno skromna, no toliko je puna podacima da je hrvatska kulturna javnost obogaćena eto za jedno lijepo djelo.

Prosječan obrazovani čovjek u nas o Hetitima i ne zna mnogo. Ima ponekih podataka što ih se možda prisjeća iz školske povijesti, ponetko se može prisjetiti da se s imenom Hetita sreo u Bibliji, marni su listatelji enciklopedija i povijesnih atlasa na njih nailazili. Rijetko će tko znati što više.

Pisalo se u nas o Hetitima i drugdje. Prije tri i pol desetljeća, 1965, objavljena je knjiga Vojtjeha Zamarovskoga *Tajne carstva Hetita* (preveo Mirko Jirsak), odmah poslije knjige istoga autora (i istoga prevoditelja) *Otkriće Troje*. Zanimljivo je da u svesku *Povijesti svjetske književnosti* Libera i Mladosti u kojemu se govori o azijskim starim i novim književnostima – objavljen je 1982 – o maloj se, ali važnoj hetitskoj književnosti ne piše.

Knjiga Ranka Matasovića *Kultura i književnost Hetita* prva je iz novoga niza, niza Filologija, što ga Matica hrvatska započinje unutar knjižnice Parnas. I taj je početak – s povijesnim počecima: s narodom čiji je jezik najstariji pisani indoevropski jezik.

U prvom dijelu knjige, »Hetiti – ponovno otkriveni narod« (str. 13–106), autor nas podsjeća na to da su krajem XIX. stoljeća Hetiti bili zapravo nepoznati, i zato nam daje neke naznake na neke od dijelova Biblije gdje se o njima govori. Da su Hetiti bili narod s jakom državom, tamo nam ukazuje samo jedno mjesto: gdje se govori o izraelskom ratu protiv Aramejaca, koji su se uplašili: »Jer je Jahve učinio te se u taboru aramejskom čula buka kola i konja, buka goleme vojske. I govorili su među sobom: 'Eto, kralj Izraela najmio je protiv nas kraljeve hetitske i kraljeve egipatske da krenu protiv nas'« (2 Kr 7,6). Prije stotinjak i nešto godina »[v]ječina je ozbiljnih orijentalista odbijala ili ignorirala tezu« da su »od Anatolije do Palestine ostaci nekad moćne civilizacije Hetita« (str. 13), no 1887. pronađeni su u arhivu egipatskoga faraona Amenofisa IV. Ehnatona dokazi da su Hetiti na Bliskom istoku zaista bili važni i snažni. Još 1834. bile su kod mjesta Boğazköya (stotinjak kilometara istočno od Ankare) pronađene ruševine što su ih arheolozi počeli istraživati 1906: asiriolog Hugo Winckler jako se zanimao za glinene pločice ispisanе akadski, no one na jeziku koji on nije razumio nisu ga zanimale – ali je zato dokazao da su te ruševine ostaci Hattuše, glavnoga grada hetitske države.

Tek je nešto poslije češki asiriolog Bedřich Hrozný (1879–1952), budući na odsluženju vojnoga roka u austrougarskoj vojsci i zbog spleta okolnosti, kao skladištar, imajući vremena baviti se proučavanjem tekstova s pločica što su u međuvremenu bili objavljeni – pokazao da je tamo u Hattuši zapisivan i dotad nepoznat jezik, hetitski. U Maloj Aziji otkriveno je nekoliko dotad nepoznatih indoevropskih i neindoevropskih jezika. Rezultati Hroznoga objavljeni su 1915 (i poslije),¹ no trebalo je proći podosta vremena da jezikoslovci prihvate novosti i da novootkrivene indoevropske jezike (i druge) počnu istraživati dalje.²

Hetoluvijski ili anatolijski jezici jesu posebna grana indoevropske jezične porodice, i to grana koja se vjerojatno veoma rano odvojila od predaka ostalih.³ Otkriće hetitskoga jezika i njegovih rođaka znatno je pomoglo u nekim utočnjenjima rekonstrukcije indoevropskoga prajezika. U odjeljku »Hetitski i drugi jezici drevne Male Azije« (str. 19–59) R. Matasović daje nam glavne podatke o hetoluvijskim je-

¹ Radovi B. Hroznoga »Die Lösung des hethitischen Problems«, u *Mitteilungen der Deutschen Orientalgesellschaft*, 56 (1915) i *Die Sprache der Hethiter*, Leipzig 1917.

² Da bi hetitski jezik bio indoevropski, mislio je još 1902. J. A. Knudtzon, no tu je zamisao »pod pritiskom svih historičara i filologa opozvao« (Zamarovský, 1965: 132).

³ U 20-im je godinama E. O. Forrer pretpostavio da se hetitski jezik (tojest hetoluvijaska grupa) odvojio od indoevropske jezgre prije drugih jezika, a A. Ugnad i P. Kretschmer onda su razlikovali protoindoevropski, koji da je dao s jedne strane hetitski, s druge onaj »klasični«, mladogramatičarski praindoevropski. Potom je E. H. Sturtevant razvio indohetitsku hipotezu (s indohetitskim slična položaja kao onaj protoindoevropski). Poslije su razmišljanja bila ipak drugačija, jer su hetoluvijski jezici zaista arhaični, no pokazuju neke posebne veze s drugim skupinama – pa se piše o anatolijsko-toharsko-italskoj dijalekatskoj skupini, kojoj je blizak još frigijjski (v. Иванов, 1982: 32–33).

zicima te o jezicima drugih jezičnih porodica. Hetoluvijjski jezici pisani u II. tisućljeću pr. n. e. jesu hetitski – to je i najstariji indoevropski pisani jezik, s tekstovima iz XIX–XVIII. st., no nešto mlađih prijepisa, pa do XIV–XIII – palajski, luvijjski, hijeroglifski luvijjski (tekstovi mu zalaze i u I. tis. pr. n. e.); oni pisani u I. tisućljeću pr. n. e. jesu likijski A i B, lidijski,⁴ karijski, sidetski (s nešto malo tekstova i iz II. stoljeća poslije Krista) i pisidijski te još neki, poznati samo po imenima. Primjerice, vjerojatno je da su i Trojanci kakve ih znamo iz Homerove *Ilijade*, iz XIII–XII. st. pr. n. e., govorili jednim od zapadnih hetoluvijjskih jezika.⁵

Za bolje razumijevanje povijesnoga konteksta R. Matasović dao je pregled povijesti Hetita (str. 59–85). Također nas podsjeća i na to da su u Maloj Aziji bili prvi gradovi (ili naselja koja možemo smatrati zametcima gradova), možda još u IX. tisućljeću prije Krista, da se tamo rano uzgajalo žito, da su se tamo kovine počele upotrebljavati prije nego drugdje.⁶ Hetoluvijci su u Anatoliji došljaci – ali ne zna se »ni kojim su putem išli, ni odakle su krenuli, ni kada su stigli« (str. 60). Zna se da su u XIX. stoljeću pr. n. e. već bili u Maloj Aziji, »no u povijesnim izvorima nema nikakvih svjedočanstava o seobi«, pretpostavke o dolasku u XXIV–XXIII. st., na temelju nekih arheoloških podataka, nisu dovoljno čvrste (str. 60). Jesu li došli preko Bospora, da im je preddomovina bio Balkanski poluotok, ili preko Kavkaza (ako bi išli sa zaprežnim kolima s volovima, ta je mogućnost teško zamisliva, str. 61), iz istočnoevropskih stepa, ne zna se. U Maloj su se Aziji proželi sa starosjediocima. Moguće pak je i to da i nije bilo velike seobe naroda. »Dolazak Prahetita mogao se zbivati dugotrajnom i postupnom infiltracijom poljoprivrednoga stanovništva koje se selilo u potrazi za novim i plodnijim poljima, a nenaglim osvajanjima nomadskih stočara za kakva znamo iz povijesti« (str. 61). Jedno malo ukazivanje na neku preddomovinu ili međudomovinu jesu stihovi jedne molitve Suncu koje izlazi iz mora – a to može biti Crno more, Egejsko more ili Kaspijsko jezero. R. Matasović pomišlja na zapadni put, jer da u hetitskom rječniku »gotovo da nema tragova riječi posuđenih iz kavkaskih jezika« (str. 62). No ovdje treba spomenuti to da je Sergej L. Nikolaev dao jedan pregled sjevernokavkaskih posu-

⁴ Samo usput da spomenem to da je Etruščane antička tradicija dovodila u Italiju iz Lidije, pa je zbog toga npr. Vladimir I. Georgiev pokušao etruski jezik izvoditi iz hetitskoga (usp. npr. Georgiev 1962, 1971–72). I Francisco R. Adrados također ga na poseban način dovodi u vezu s anatolijskim jezicima (usp. Adrados 1994). No etruski sigurno nije indoevropski jezik. Ovdje da još dodam da postoje dva jača neindoevropska pristupa tumačenju genetskoga položaja etruskoga jezika – nostratički i sinokavkaski (v. malo o tome u Gluhak 1999: 219).

⁵ Npr., jedna je od podjela hetoluvijjskih jezika ovakva: u hetitsko-lidijskoj podgrupi jesu hetitski i vjerojatno lidijski, u luvijjsko-likijskoj podgrupi jesu klinopisni i hijeroglifski luvijjski, likijski (likijski A), milijjski (likijski B), možda palajski, karijski, sidetski i pisidijski te južni jezici poznati po glosama i imenima kao kilikijski, »južnofrigijski«, isaurijski i likaonski; tako u članku – Шеворошкин, 1979: 177. V. i Королев и Шеворошкин, 1976: 13–16, 26–29, 45–49. Nešto je drugačije u Norberta Oettingera, čiju je podjelu dao R. Matasović na str. 29. Po toj se podjeli praanatolijski podijelio na hetitski i zapadnoanatolijski, taj drugi na lidijski i palajsko-luvijjski, taj drugi na palajski i praluvijjski, taj drugi na hijeroglifski luvijjski, klinopisni luvijjski i pralikijski, taj treći na likijski A i likijski B (milijjski). Slično je u prikazu anatolijskih jezika Silvije Luraghi, gdje se karijski s upitnikom stavlja kao odvajetak praluvijjskoga (1998: 169).

⁶ Za jezični pogled na povijest kovina u Maloj Aziji i šire, v. Иванов 1983b.

đenica u jezicima hetitskom i grčkom (Николаев, 1985). Od tridesetak takvih hetitsko-sjevernokavkaskih usporednica većina ih izgleda veoma uvjerljivo – pitanje pak je kada su koje došle u hetitski. Mislim da je sasvim lako moguće da je het. *ḫalki* ‘pšenica’ (uspoređuje se s prasjevistikavk. **HVlkkV*) posuđenica starija nego *ḫaššu-* ‘vladar’ (uspoređuje se sa prasjevistikavk. **?āmsšV*).⁷ Tu je i zanimljivo pitanje hetoluvijjskoga sloja prije grčkoga jezika⁸.

Valja naglasiti da je u svemu tome važno i raspravljanje o indoevropskoj pradomovini. Značajno je da se tamo gdje bi se o njoj moglo pisati podosta ponekad i ne piše mnogo.⁹

U posljednje vrijeme bilo je itekako zanimljivo *premještanje* indoevropske pradomovine u istočni dio Male Azije i na sjever Mezopotamije – no ta zamisao T. Gamqrelizea i V. V. Ivanova¹⁰ nije baš najsigurnija. Po tome bi Hetoluvijci bili zapravo starosjedoci, Protoheleni bi došli u Grčku iz Male Azije, Frigijci bi prvo došli iz Male Azije na Balkan¹¹ pa onda poslije s Balkana u Malu Aziju itd. Bilo je vrlo ozbiljnih prigovora na takve zamisli.¹²

Kako bilo da bilo, sigurno je da se praindоеvropski jezik i njegovi govori nisu širili nasiljem i osvajanjima (a mogli su se širiti ponekad i tako), kako se to ponekad romantično zamišlja. Stočari i ratari polako su osvajali nova područja¹³.

R. Matasović daje i pregled vremena nekoliko hetitskih vladara, a tablica s jednom kronologijom hetitskih kraljeva dana je na kraju knjige (str. 190).

⁷ Od četrdesetak grčkih riječi za koje se predlaže da su sjevernokavkaske posuđenice, za neke se može reći da možda ipak to nisu, jer se očekuje prekomplikiran glasovni razvoj – npr. grč. δαίμων ‘bog, božanstvo’ obično se izvodi od indoevropskoga korijena sa značenjem ‘djeliti’ (kao što je po značenjskom postanju psl. **bogъ* zapravo ‘djelitelj’), što Nikolaev i spominje, no on predlaže vezu s kakvim odrazom prasjevistikavk. **ččēmbē* ‘bog, milosrđe, žalost’ (Николаев, 1985: 67; usp. i Ардзинба, 1983: 170–172). No neke usporedbe sigurno govore o zanimljivim kulturnim dodirima – npr. grč. κῶρυς ‘stup’ zaista je povezano s prasjevistikavk. **h₂V(r)ppV* ‘palica, stup, toranj’ (str. 70), πάρος ‘leopard, panter’ (i het. *paršana-*) da se povezati s het. *haprašš-* i prasjevistikavk. **HebērcV* (str. 64, 71), βύρα ‘(oderana) koža’ i het. *kurša-* ‘runo’ s prasjevistikavk. **qq.ilēV* ‘ovčje runo’ (str. 63, 72–73) i dr.

⁸ Usp. npr. radove L.A. Gindina te npr. pregled u Katičić, 1976: 87–95. Zanimljiv je i članak Birnbaum 1974. – Zgodno je primijetiti da se Matičina biblioteka u kojoj je Matasovićeva knjiga započela niz Filologija – zove Parnas, tj. kao simbol pjesništva, po grčkoj gori između Fokide i Lokride Παρνασσός. Ta je gora bila posvećena Apolonu, Dionizu i muzama, a u podnožju bilo je delfsko proročište i sveto vrelo Kastalija, Καστάλια, čija je voda nadahnjivala pjesnike. Ime Παρνασσός uspoređuje se s hetoluvijjskim: postojao je i grad het. *Parnašša-* (na jugoistoku Male Azije), a riječ het. *parn-*, luvij. *parna-* znači ‘kuća, dom’, luv. *parnašša-* ‘koji pripada (božanskom) domu’. Ime Καστάλια uspoređuje se s hetoluvijjskim, npr. het. *ḫastali-* ‘junak’, također i osobno ime.

⁹ Npr. u *The Indo-European languages* (Giacalone Ramat i Ramat, 1998), Calwert Watkins o tome ima teksta za pola stranice (v. Watkins, 1998: str. 31, 33).

¹⁰ V. na koncu Гамкрелидзе–Иванов, 1984: 859–957, usp. prije u člancima u *Вестник древней истории*, 1980. i 1981.

¹¹ O jezicima na starom Balkanu v. pregled u Katičić, 1976.

¹² Usp. barem npr. članke objavljene u časopisu u kojem su bili i članci Gamqrelizea i Ivanova (Дьяконов 1982a, 1982b; Лелеков, 1982).

¹³ Usp. članak Renfrew, 1989b i knjigu Renfrew, 1989a te predgovor Renfrew, 1998. Također, npr. Winn, 1974; Ehret 1988; Sherratt–Sherratt, 1988; Zvelebil–Zvelebil, 1988; svakako Gimbutas, 1973a; 1973b.

Od ostalih jezika i naroda Male Azije onoga vremena, tu su hatski te huritski i urartski.

U hetitskim je arhivima ostalo i nešto tekstova na hatskom jeziku. On je bio sveti jezik u nekim obredima, no bit će da je u vrijeme zapisivanja bio već dosta slabopoznat¹⁴: to je nešto slično onomu da i vjernik koji ne zna latinski umije ponoviti i cijele rečenice iz crkvenoga obreda. Hatski bi bio srodan s jezicima sjeverozapadnim kavkaskima (aphaski, čerkeski itd.), što na temelju gramatičke strukture i elemenata te više riječi dosta jasno pokazuju radovi Vjačeslava Vs. Ivanova što su objavljeni u osamdesetim godinama (npr. Иванов, 1983a, 1985; usp. i Ардзинба, 1983: 169–170). Ta srodnost nije nešto što bi nas trebalo iznenaditi: mala je mogućnost da se na tom prostoru nađe jezik koji ne bi bili povezani s jezicima iz nedalekih područja. – Zanimljivo je i ovo: za Kaške, s kojima su Hetiti često ratovali, pretpostavlja se da bi bili od aphaskoadigejskih jezika – naime, njihovo ime zabilježeno na akadskom jeziku jest *apšelu*, što navodi na pomisao da se ono poveže s imenom Aphaza, *apswa*.

Jezici huritski (s tekstovima iz III–II. tisućljeća pr.n.e.) i urartski¹⁵ (tekstovi do V. st. pr.n.e.) govorili su se u istočnoj Anatoliji, sjevernoj Siriji i dijelu Armenije.

Huriti su se iz područja Zakavkazja i Armenskoga gorja proširili između sredine III. i sredine II. tisućljeća pr. n. e. u Siriju, Malu Aziju, na gornji Eufrat i istočno od rijeke Tigris, pa sve do Palestine i drugih krajeva. U mnogima su od tih krajeva Huriti suživjeli sa Semitima (u Siriji i Mezopotamiji) te s Luvijcima (u Maloj Aziji). No središte Hurita bila su područja države Mitani u sjevernoj Mezopotamiji (u II. tis. pr. n. e.), Alzi na gornjem Eufratu, Kizzuwadna na jugoistoku Male Azije. Koncem II. tisućljeća u Siriju i Mezopotamiju dolaze semitojezični Aramejci, na gornji Eufrat Muški (najvjerojatnije Protoarmenci). Početkom I. tisućljeća širi se vlast Akadana te država Urartu, i u to vrijeme huritskim se jezikom govorilo vjerojatno samo u nekim izoliranim područjima (jezik se sačuvao vjerojatno do VI–V. st. pr. n. e., a možda i poslije). Herodot je, u V. st. pr. n. e., Hurite poznao kao Matijene (Дьяконов, 1979: 50–51).¹⁶

Urarčani su u 2. pol. II. tisućljeća živjeli na Armenskom gorju; početkom I. tisućljeća nastaju države Muzazir (Ardini) i Urartu (Biajnili). Najmlađi su zapisi na urartskom jeziku iz VII/VI. stoljeća; poslije toga Urarčani postaju podanici Medije.

Da su huritski i urartski jezik međusobno blisko srodni, veoma je očito. Srodnost njihova sa sjeveroistočnim kavkaskim jezicima bila je uočena dosta rano,

¹⁴ Prije dvadesetak godina stanje je bilo ovakvo: bilo je poznato nekoliko hatsko-hetitskih dvojezičnih tekstova te stotinjak hatskih fragmenata, iz vremena 1400–1200 g.pr.n.e., te nešto iz XVII. st.pr.n.e., što je objavljeno poslije (Дунаевская, 1980: 10).

¹⁵ Trag imena zemlje Urartu (akad. *Ur'artu*, *Ur'aštu*) imamo u raznim jezicima u imenu planine Ararata (hebrejski *'Ararat*.); na urartskom je ime zemlje bilo *Biajnili*, što je množinski oblik za jedninski *biajn*. Urarčani se u raznim izvorima nazivaju i Kaldejcima, što je na koncu poteklo od pridjeva *haldin* 'koji pripada bogu Haldiju'.

¹⁶ Ta su se područja nazivala na sumerskom *Su-bir*, *Su-gir*, na akadskom *Subartum*, *Šubartum*; moguće je da su se ta imena odnosila na prethuritsko stanovništvo (Дьяконов, 1979: 50–51).

no može se reći da su I. M. D'jakonov i S. A. Starostin uvjerljivo pokazali (Дьяконов и Старостин, 1986) da su srodni s istočnokavkaskima – nahskima (čečenski, inguški, babcijski) i dagestanskima (avarski, lezginški, laki, darginški i drugi) (usp. i Дьяконов, 1971: 157–171, Дьяконов, 1978 te npr. Ардзинба, 1983: 168). Ima i pretpostavki da je jezik eteociparski, s natpisima na slogovnom pismu poteklu od kretskoga linearnoga A, pisan jednim od huritskih dijalekata.¹⁷

S vremenom se jezično stanje u Anatoliji promijenilo. Već u antičko vrijeme nestalo je Frigijaca¹⁸ i Tračana¹⁹. Grčki je jezik prevladao prvo u gradovima, pa zatim i na selu; pogotovo se širio u vrijeme kršćanstva. Na istoku je bio armenski. Onda su u srednjem vijeku došli Turci, s istoka su se proširili Kurdi... – Sjetimo se usput i XX. stoljeća: na primjer, genocida nad Armencima, »razmjene stanovništva« između Grčke i Turske...

R. Matasović piše i o dodirima Hetita s Grcima (str. 86–89). U hetitskim tekstovima ima nekih svjedočanstva koja bi ukazivala na neka buduća imena, koja su nam poznatija upravo po grčkim oblicima. Tako bi *Wiluša* kako-tako odgovaralo imenu Φύλιος (> Ίλιος) za Ilij za Troju, ime zemlje *Taruša* grčkom imenu Τροία, *Alakšanduš* imenu Aleksandra, pa su tu *Milawanda* i *Apaša* za Milet i Efez itd. Zatim, mnogo poslije, u V–VI. stoljeću, u Stefana Bizantijskoga ima priča o tome kako je kralj Μοτολος, Motil, u Maloj Aziji primio Aleksandra Parisa i Helenu u goste – a to ime jako podsjeća na ime hetitskoga kralja Muwatallija, s konca XIII. stoljeća pr. n. e. Ime zemlje *Ahhijawa*, koja je, po tekstovima, bila negdje na zapad od Hetita, sigurno se može povezivati s grčkim imenom Ahajaca, Ἀχαιοί (> Ἀχαιοί), a za ime jednoga Ahijavca *Tawagalawaš* pomišlja se da je zapravo ime Eteokla, Ἐτεοκλεΐης (> Ἐτεοκλής). Također, u *Odiseji* se (XI, 520) spominju Κήτειοι, Ketejci (u nas u prijevodu Tome Maretića *Kećani*), uz sina Telefova. To je dalek odjek imena Hetita i imena hetitskoga boga Telipinua, kako se zvao i hetitski vladar oko 1500–1475.

Jedna od zemalja čije nam je ime poznato iz hetitskih tekstova jest *Aššuwa* – to je sjeverozapadni dio Male Azije (u knjizi je i karta, str. 191). Upravo je to ime dalo ime Ασία u grčkom, i s vremenom se proširilo prvo na poluotok, zatim na cio kontinent kakav je nama danas poznat (v. npr. u Гиндин, 1967, 1981, 1990): a *mala* Azija zapravo znači *stara* Azija, ona poznata otprije.²⁰

Među jezicima hetitske države i okolnih zemalja (u huritskoj državi Mitani) zasvjedočen je, sredinom II. tisućljeća pr. n. e., i jedan drevan oblik staroindijskoga: npr., u jednom hetitskom konjogojstvenom priručniku pojavljuju se riječi koje mogu pripadati samo tom jeziku. Ti mitanski Indijci bili su samo jedan malen odvjetak staroindijskoga jezika (str. 89–92).

¹⁷ Дьяконов, 1980: 99, poziva se na članak O. Massona, »Présence éventuelle de la langue hourrite sur les tablettes cypro-minoennes d'Enkomi«, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1972.

¹⁸ Frigijci su živjeli u Maloj Aziji neprekidno od XIII. st. pr. n. e. do II–III. st. n. e., kada su se posve asimilirali, prešavši na grčki jezik (v. npr. Нерознак, 1978: 66).

¹⁹ Već u XIII. st. pr. n. e. nekih je tračkih plemena bilo u Maloj Aziji (v. npr. Нерознак, 1978: 21).

²⁰ U našoj literaturi v. npr. u Gluhak 1990, s daljnjim bibliografskim podacima.

Od mnogih povijesnih podataka što ih daje R. Matasović, da spomenem ovdje samo dio od onoga što on ističe. Vladař Šuppiluliuma (vl. 1380–1354) »iz razorenih gradova odveo je velik broj zarobljenika. U to doba bilo je posve uobičajeno odvesti sve stanovništvo osvojenoga grada u roblje, i naseliti ga na drugom mjestu. Štoviše, čini se da su masovna preseljenja (drevni bliskoistočni oblik etničkoga čišćenja) uveli upravo Hetiti« (str. 73).²¹

Hetitsku je državu razorio koncem XIII. st.pr.n.e. val *naroda s mora*, seobe koja je pošla s Balkana i išla je sve do granica Egipta. Među tim narodima bili su Filistejci, po kojima se zove Palestina (a povezuje ih se s Pelastima, predgrčkim stanovništvom Grčke, možda tračkoga jezika), i Frigijci, po predaji prvi kovači novca (a također važni i za razvoj grčkoga pisma).

Zanimljiv je pregled »Hetitska religija i mitologija« (str. 93–106). Tu ponekad nedostaje poneki podatak više – npr., da se dodaju usporednice iz slavenske mitologije.

Hetitska književnost sačuvana je relativno malo usporedimo li ju s mnogima drugima, no ona je itekako važna. Hatušili Prvi (vl. oko 1580–1550) jest »prvi kralj u svjetskoj povijesti koji je svoje pothvate opisao u obliku anala [...]. Poslije su običaj pisanja anala preuzeli njegovi potomci, a od njih zacijelo i asirski kraljevi« (str. 64), čiji su anali nekoliko stoljeća mlađi. Autobiografija Hattušilija Trećega (vl. oko 1283–1265) prva je autobiografija u povijesti svjetske književnosti, kako ističe Vjačeslav Vs. Ivanov (str. 81). Najstariji »hetitski natpis pronađen do danas, i ujedno najstariji sigurno datiran jezični spomenik nekoga indoeuropskog jezika«, jest natpis kralja Anite, iz XVIII. stoljeća (str. 111). – Iz hetitske nam je književnosti R. Matasović dao osamnaest tekstova (str. 109–174): od izbora iz zakonā preko nekih natpisa i književnih tekstova do raznih molitava.

Opsegom je knjiga *Kultura i književnost Hetita* relativno mala, no ona je velika dopuna u hrvatskoj kulturi, za naše znanje o prošlosti naroda i jezika koji su bili toliko davno prije nas, ali je njihova povijest utkana pokojim koncem i u naše povijesti.

LITERATURA

ADRADOS, Francisco R. (1994). »More on Etruscan as an IE-Anatolian language«, *Historische Sprachforschung*, 107, 54–76.

АНДРОНОВ, М.С. (ur.) (1976). *Языки Азии и Африки, I. Хетто-лувийские языки, армянский язык, индоарийские языки*. Москва: Наука.

АРДЗИНБА, Владислав Г. (1983). »Послесловие. О некоторых новых результатах в исследовании истории, языков и культуры Анатолии«, у: Дж. Г. Маккуин [J.G. MacQueen]. *Хетты и их современники*. Москва: Наука, str. 152–180.

АРУТЮНЯН, Н. В., И. М. ДЬЯКОНОВ i Г. Х. САРКИСЯН (ur.) (1978). *Древний Восток / Hin arevelk^h 3*. Ереван: Издательство АН Армянской ССР.

²¹ O hetitskim, asirskim i drugim deportacijama u drevnosti v. također članak Heršak, 1992.

BIRNBAUM, Henrik (1974). »Pre-Greek Indo-Europeans in the Southern Balkans and the Aegean«, *Journal of Indo-European Studies*, 2: 4, 361–383.

CHIPPINDALE, Christopher (1988). »Archaeology and Indo-European languages«, *Antiquity*, 62: 236, 563–564.

ЦИВЬЯН, Т. В. (ur.) (1983). *Текст: семантика и структура* [Сборник статей]. Москва: Наука.

[ДЪЯКОНОВ, Игорь М.] Igor M. DIAKONOFF (1971). *Hurrisch und Urartäisch. Vom Verfasser autorisierte Übersetzung aus dem Russischen von Karl Sdrembek*. München: R. Kitzinger (Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Beiheft 6, Neue Folge) VII.

ДЪЯКОНОВ, Игорь М. (1978). »Хуррито-урартский и восточно-кавказские языки«, и: *Древний Восток*, 3: 25–38.

ДЪЯКОНОВ, Игорь М. (1979) »Хурритский и урартский языки«, и: Г.Д. Санжеев (ur.). *Языки Азии и Африки*, III. *Языки древней Передней Азии – несемитские, иберийско-кавказские языки, палеоазиатские языки*. Москва: Наука, str. 50–78.

ДЪЯКОНОВ, И. М. і Вяч. Вс. ИВАНОВ (ur.) (1980). *Древние языки Малой Азии. Сборник статей. Переводы [...]*. Москва: Прогресс.

ДЪЯКОНОВ, Игорь М. (1982 а, б) »О прародине носителей индоевропейских диалектов«, I–II. *Вестник древней истории*, 3: 3–30, 4, 11–25.

[ДЪЯКОНОВ, Игорь М. і Сергей А. СТАРОСТИН] Igor M. DIAKONOFF і Sergei A. STAROSTIN (1986). *Hurro-Urartean as an Eastern Caucasian language*. München: R. Kitzinger.

DOLGOPOLSKY, Aron (1987). »The Indo-European homeland and lexical contacts of Proto-Indo-European with other languages«, *Mediterranean Language Review*, III, 7–31.

DOLGOPOLSKY, Aron (1998). *The Nostratic macrofamily and linguistic palaeontology*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.

ДУНАЕВСКАЯ, Ирина М. (1980). »О работе А. Камменхубер 'Хаттский язык'«, и: И. М. Дьяконов і Вяч. Вс. Иванов (ur.). *Древние языки Малой Азии. Сборник статей. Переводы [...]*. Москва: Прогресс, str. 22.

ENHRET, Christopher (1988). »Language change and the material correlates of language and ethnic shift«, *Antiquity*, 62: 236, 564–574.

ГАДЖИЕВА, Н. З. (ur.) (1982). *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: задачи и перспективы*. Москва: Наука.

ГАМРЕЛИДЗЕ, Тамаз В. [Tamaz GAMQRELIZE] і Вячеслав Вс. ИВАНОВ (1980). »Древняя Передняя Азия и индоевропейские миграции«, *Народы Азии и Африки*, 1, 64–71.

ГАМКРЕЛИДЗЕ, Тамаз В. [Tamaz GAMQRELIZE] і Вячеслав Вс. ИВАНОВ (1984). *Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*, I–II. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.

GEORGIEV, Vladimir I. (1962). *Hethitisch und Etruskisch. Die hethitische Herkunft der etruskischen Sprache*. Sofia: Academie bulgare des sciences. (Linguistique balkanique V:1).

GEORGIEV, Vladimir I. (1970–71). *Etruskische Sprachwissenschaft*, I. *Altetruskische Inschriften*, II. *Jungetruskische Inschriften*. Sofia: Academie bulgare des sciences. (Linguistique balkanique XIV:1–2).

GIACALONE–RAMAT, Anna i Paolo RAMAT (ur.) (1998). *The Indo-European languages*. London – New York: Routledge.

GIMBUTAS, Marija. (1973a). »Old Europe c. 7000 – 3500 B.C.: The earliest European civilization before the infiltration of the Indo-European peoples«, *Journal of Indo-European Studies*, 1: 1, 1–20.

GIMBUTAS, Marija (1973b). »The beginning of the bronze age in Europe and the Indo-Europeans: 3500–2500 B.C. «, *Journal of Indo-European Studies*, 1: 2, 163–214.

ГИНДИН, Леонид А. (1981). *Древнейшая ономастика Восточных Балкан (фрако-хетто-лувийские и фрако-малоазийские изоглоссы)*. София: Издательство Болгарской академии наук.

ГИНДИН, Леонид А. (1990). »Лувицы в трое (опыт лингвофилологического анализа)«, *Вопросы языкознания*, 1. 45–65.

GLUHAK, Alemko (1990). *Porijeklo imena Hrvat*. Zagreb: Alemko Gluhak.

GLUHAK, Alemko (1999). »Adolfo Zavaroni, I documenti etruschi [...] Padova 1996 [...]« [osvrt], *Filologija*, 32, 219.

HERŠAK, Emil (1992). »Najstariji primjeri raseljavanja (deportacije) stanovništva«, *Migracijske teme*, god. 8, br. 2, 183–206.

ИВАНОВ, Вячеслав Вс. (1980). »Анатолийские языки«, у: И. М. Дьяконов i Вяч. Вс. Иванов (ur.). *Древние языки Малой Азии. Сборник статей. Переводы [...]*. Москва: Прогресс. str. 129–160.

ИВАНОВ, Вячеслав Вс. (1982). »Хетто-лувийские (анатолийские) языки«, у: Н. З. Гаджиева (ur.). *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: задачи и перспективы*. Москва: Наука. str. 31–48.

ИВАНОВ, Вячеслав Вс. (1985). »Об отношении хаттского языка к северозападнокавказским«, у: В. В. Петровский (ur.). *Древняя Анатолия* [Сборник статей]. Москва: Наука, str. 26–59.

ИВАНОВ, Вячеслав Вс. (1986a). »Интерпрерация текста хаттско-хеттского строительного ритуала (в свете данных внешнего сравнения)«, у: Т.В. Цивьян, (ur.). *Текст: семантика и структура* [Сборник статей]. Москва: Наука, str. 5–36.

ИВАНОВ, Вячеслав Вс. (1986b). *История славянских и балканских названий металлов*. Москва: Наука.

КАТИЋИЋ, Radoslav (1976). *Ancient languages of the Balkans*, I. The Hague – Paris: Mouton (Trends in linguistics, state-of-the-art reports, 4).

КОРОЛЕВ, А. А. [i В. В. Шеворошким] (1976). »Хетто-лувийские языки«, у: М. С. Андронов (ur.) (1976). *Языки Азии и Африки*, I. *Хетто-лувийские языки, армянский язык, индоарийские языки*. Москва: Наука, str. 13–94.

ЛЕЛЕКОВ, Л. А. (1982). »К новейшему решению индоевропейской проблемы«, *Вестник древней истории*, 3: 31–37.

LURAGHI, Silvia (1998). »The Anatolian languages«, у: Anna Giacalone–Ramat i Paolo Ramat (ur.). *The Indo-European languages*. London – New York: Routledge. str. 169–196.

[MACQUEEN, J.G.] Дж. Г. МАККУИН (1983). *Хетты и их современники*. Москва: Наука. [izv. *The Hittites and their contemporaries in Asia Minor*, 1975].

MALLORY, J. P. (1992). *In search of the Indo-Europeans: Language, archaeology and myth*. London: Thames and Hudson (1. izd. 1989).

НИКОЛАЕВ, Сергей Л. (1985) »Северокавказские заимствования в хеттском и древнегреческом«, у: В. В. Петровский (ур.). *Древняя Анатолия* [Сборник статей]. Москва: Наука, str. 60–73.

НЕРОЗНАК, Владимир П. (1978). *Палеобалканские языки*. Москва: Наука.

ПЕТРОВСКИЙ, В. В. (ур.) (1985). *Древняя Анатолия* [Сборник статей]. Москва: Наука.

RENFREW, Colin (1989a). *Archaeology and language: The puzzle of Indo-European origins*. London : Penguin Books (1. izd. 1987).

RENFREW, Colin (1989b). »The origins of Indo-European languages«, *Scientific American*, 261: 4, 82–90.

RENFREW, Colin (1998). »Introduction: the Nostratic hypothesis, linguistic macrofamilies and prehistoric studies«, у: Aron Dolgopolsky. *The Nostratic macrofamily and linguistic palaeontology*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, str. v–xxii.

САНЖЕЕВ, Г. Д. (ур.) (1979). *Языки Азии и Африки*, III. *Языки древней Передней Азии – несемитские, иберийско-кавказские языки, палеоазиатские языки*. Москва: Наука.

SCHMITT, Rüdiger (1974). »Proto-Indo-European culture and archaeology: some critical remarks«, *Journal of Indo-European Studies*, 2: 3, 279–287.

[ШЕВорошкин, Виталий] Vitalij SHEVOROSHKIN (1979). »On the Hittite-Luwian numerals«, *Journal of Indo-European Studies*, 7: 3–4, 177–198.

SHERRATT, Andrew i Susan SHERRATT (1988). »The archaeology of Indo-European: an alternative view«, *Antiquity*, 62: 236, 584–595.

СТАРОСТИН, Сергей А. (1985). »Культурная лексика в общесеверокавказским словарном фонде«, у: В.В. Петровский (ур.). *Древняя Анатолия* [Сборник статей]. Москва: Наука, str. 74–94.

VAN DEN HOUT, Theo P. J. (1996). »In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth. By J. P. Mallory [...]« [recenzija], *Journal of Near-Eastern Studies*, 55: 1, 57–59.

WATKINS, Calvert (1998). »Proto-Indo-European: comparison and reconstruction«, у: Anna Giacalone–Ramat i Paolo Ramat (ур.). *The Indo-European languages*. London – New York: Routledge, str. 25–73.

WINN, M. M. (1974). »Thoughts on the question of Indo-European movements into Anatolia and Iran«, *Journal of Indo-European Studies*, 2: 2, 117–142.

ZAMAROVSKÝ, Vojtěch (1965a). *Otkriće Troje*. Preveo Mirko Jirsak. Zagreb: Epoha (Prijevod djela *Objevení Tróje*, 1962.).

ZAMAROVSKÝ, Vojtěch (1965b). *Tajne carstva Hetita*. Preveo Mirko Jirsak. Zagreb : Epoha (Prijevod djela *Za tajemství říše Chetitů*, 2. izd. 1964.).

ZVELEBIL, Marek i Kamil V. ZVELEBIL (1988). »Agricultural transition and Indo-European dispersals«, *Antiquity*, 62: 236, 574–583.

Alemko Gluhak

A NEW BOOK ABOUT HITTITES

SUMMARY

Ranko Matasović, a linguist at the Faculty of Philosophy in Zagreb, recently published a new book, entitled *The Culture and Literature of the Hittites* (in the original: *Kultura i književnost Hetita*, Zagreb, 2000). The first part of the work, under the heading “The Hittites – a people discovered anew” (pp. 13–106), gives us a summary of the Hittite past. In the next section – “Hittite and other languages of ancient Asia Minor” (pp. 19–58), Matasović presents some of the main points known about the Hetto-Luwian and other pertinent languages. The author of this review article discusses these points, as well as providing some additional comments on the subject. Matasović gives a summary of the Hittite history in Asia Minor (pp. 58–85). The Hetto-Luwians were newcomers in Anatolia – but it is not known from where they came (p. 60). In the 19th century B.C. they were already in Asia Minor, where they merged with the domestic population. It is, however, possible that there was not a large migration. “The arrival of the Proto-Hittites could have been a long and gradual infiltration of agricultural population [...], and not a quick nomadic expansion, such as the ones we know about from history” (p. 61). The reviewer also notes that Greek and Hittite have some loan words from the North Caucasian languages and he touches upon the interesting question of a Hetto-Luwian stratum in this area prior to the expansion of the Greek language. In the entire context, the question of the Indo-European homeland is important. The theory, presented by T. Gamqrelize and V. V. Ivanov, that *moved* the Indo-European homeland into Eastern Asia Minor and North Mesopotamia (which would make the Hetto-Luwians indigenous) is not the most convincing. Serious objections to it have been expressed. R. Matasović also gives us a sketch of the reigns of several Hittite kings, and at the end of the book he adds a chronological table (p. 190). As to the other languages in Asia Minor at the time – these included Hatti, Hurrian and Urartean. Matasović gives us some information on them, and also indicates genetic links between Hatti and the North West Caucasian languages, and between Hurrian-Urartean and Northeast Caucasian. He likewise discusses the contacts between Hittites and Greeks (pp. 86–89). There is some indicative material Hittite texts in this regard: the name *Wiluša* corresponds to *Ilios* (Ἰλιος > Ἰλιός), the name *Taruiša* to Troy, etc. The land in the West of Asia Minor was called *Aššuwa* (it is indicated in a map in Matasović’s book, p. 191). From this name came the Greek term *Asía* (Ἀσία), which first expanded to the peninsula and then to the entire continent: therefore Asia Minor, i.e. *smaller* Asia, was in fact *old* Asia, the first known part of the continent. Among the languages registered in the Hittite state and in the surrounding area (e.g. in the Hurrian state Mitanni), by the middle of the second millennium B.C. there is testimony of a small remnant of an Old Indoaryan language (pp. 89–92). Of the various historical data presented by Matasović, the author of this review article treats only those that were emphasized. Hence it seems “that it was precisely the Hittites who [first] introduced mass deportations (an Ancient Near Eastern form of ethnic cleansing)” (p. 73). The Hittites state was finally destroyed at the end of the 13th century during the incursions of the Sea Peoples. As to Matasović’s treatment of “Hittite religion and mythology” (pp. 93–106), it sometimes seems that a bit more information would help. In regard to Hittite literature, Matasović provides us with a selection of eighteen literary works (pp. 109–174), including laws, inscriptions, literature and various prayers.

KEY WORDS: Hittites, history, language, literature, Hattian, Hurrian, Urartean, Asia Minor (Anatolia)

Алемко Глухак

НОВАЯ КНИГА О ХЕТТАХ

РЕЗЮМЕ

Ранко Матасович, лингвист Философского факультета Загребского университета является автором книги *Культура и литература хеттов* (= *Kultura i književnost Hetita*, Загреб, 2000). В первой части книги «Хетты – вновь открытый народ» (стр. 13–106) автор знакомит нас с историей изучения хеттов. В разделе «Хеттский и другие языки древней Малой Азии» (стр. 19–58) Р. Матасович предлагает нам основные сведения о хетто-лувийских и других языках. Автор настоящей работы вносит дополнения в указанные и иные сведения. Кроме того в книге излагается история хеттов и Малой Азии (стр. 59–85). Хетто-лувийцы в Анатолии были пришельцами, хотя и неизвестно откуда (стр. 60). В XIX веке до н.э. они были в Малой Азии, где смешались с коренным населением. Возможно также, что большого переселения народов и не было. «Приход прахеттов мог происходить в результате длительного и постепенного внедрения земледельческого населения [...], а не посредством быстрых завоеваний кочевников-скотоводов, как нам это известно из истории.» (стр. 61). Автор статьи напомнил о греческих и хеттских словах, заимствованных из северо-кавказского языка, а также на интересный вопрос хетто-лувийского слоя, существовавшего до греческого языка. Во всем этом важно не упускать из виду и проблему индоевропейской прародины. Мысль Т. Гамкрелидзе и В.В. Иванова о перемещении индоевропейской прародины в восточную часть Малой Азии и на север Месопотамии (так что хетто-лувийцы считались бы коренным населением) не является слишком надежной; подобные высказывания наталкивались на довольно серьезную критику. Р. Матасович приводит также обзор эпох нескольких хеттских властителей; в конце книги имеется хронологическая таблица (стр. 190). Что касается остальных языков и народов Малой Азии того времени, то упоминаются хаттский, хурритский и урартский. Автор работы приводит некоторые основные сведения о них, а также о работах, в которых указаны генетические связи хаттского языка с северо-западными кавказскими языками и хурритского и урартского – с кавказскими северо-восточными языками. Р. Матасович пишет и о контактах хеттов с греками (стр. 86–89). В хеттских текстах имеются некоторые свидетельства об этом: так, *Wiluša* соответствует имени Илия (Ἰλῖος > Ἰλίος), название земли *Taruīša* – названию Троя и т.д. Область, расположенная на северо-западе Малой Азии называлась *Aššuwa* (в книге имеется и карта, стр. 191). Это название дало греческое Азия (Ἀσία), распространившееся вначале на полуостров, а затем на весь континент: а *малая Азия* по сути значит старая Азия, то есть известная ранее. Среди языков хеттского государства и близлежащих стран (в хурритском государстве Митани) в середине II тысячелетия до н.э. отмечено и небольшое ответвление древнеиндийского языка (стр. 89–92). Из многочисленных исторических сведений, приведенных Р. Матасовичем, автор работы упоминает лишь часть того, что лингвист подчеркивает особо. Так, кажется, «что массовые переселения (древняя ближневосточная форма этнических чисток) ввели именно хетты» (стр. 73). Хеттское государство в конце XIII в. до н.э. уничтожила волна народа моря. В обзоре «Хеттская религия и мифология» (стр. 93–106) в некоторых местах недостают кое-какие сведения – например, из области славянской мифологии. Из хеттской литературы Р. Матасович предлагает нам восемнадцать текстов (стр. 109–174): от избранных законов, некоторых надписей и литературных текстов до различных молитв.

КЛЮЧЕВИЕ СЛОВА: хетты, история, язык, литература, хаттский, хурритский, урартский, Малая Азия (Анатолия)